

НАПИСИ НА КРИМСЬКИХ АМФОРАХ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ

Е. І. СОЛОМОНИК

У статті розглянуті графіті й дпінті на кримських амфорах перших ст. н. е., аналіз яких дозволяє визначити один з шляхів проникнення римської метрології в Крим.

В елліністичний період на амфорах зустрічаються в основному графіті, а в римський час їх, як правило, замінюють дпінті. За змістом вони, цілком природно, пов'язані з торговельно-господарською сферою діяльності, але іноді їх знаходять в поховальних та культових комплексах. Поява значної кількості нового матеріалу дозволяє зробити перехід (до якого вже успішно приступили багато дослідників) від загального визначення цих написів як торгових позначок до розшифровки конкретного смислу аббревіацій, хоч це пов'язано з великими труднощами.

Конкретний розподіл написів на амфорах зробити не можна, тому що вони зустрічаються в різних сполученнях, але серед них є імена, рисунки, назви вмісту, позначки об'єму, ціни і т. д., причому переважають аббревіації слів, а цифрові позначки не супроводжуються поясненнями, адже вони були не потрібні купцеві або хазяїну, який робив ці побіжні записи для себе.

Більшість матеріалів, відповідно до назви статті, належить до римського часу, однак нами включені сюди також дві амфори елліністичного часу.

Наш огляд почнемо з імен, які не супроводжуються іншими написами і завдяки цьому навіть при скороченні легше читаються і доповнюються¹.

У стовпцевих написах імена, як правило, розміщені в останньому рядку, але про них мова піде нижче (рис. 1).

1. Фрагмент верхньої частини горла амфори II—III ст. н. е. Знайдений в Херсонесі в 1978 р. в засипі басейну в районі чотириапсидного храму (розкопки В. О. Кутайсова), ДХІАЗ, інв. 17/36993.

На горлі глибоко прокреслені чотири букви, причому від двох перших збереглися лише верхні частини. Висота літер 1,2—1,5 см.

HPAK

Тут, очевидно, аббревіація поширеного в Херсонесі теофорного імені від Геракла (Гераклій, Гераклід та ін.), яке носив купець або власник амфори.

2. Фрагмент горла херсонеської амфори. Знайдений в 1976 р. на Усть-Альмінському городищі, в ямі з матеріалом III ст. н. е. (керівник розкопок Т. М. Висотська). БІАМ, інв. 36. Напис зроблено червоною фарбою на горлі. Висота букв 3—4 см. А — має пізню курсивну форму: NAΥΠ.

Словники дають можливість доповнити порівняно раритетні чоловічі імена: *Ναυλωι*, *Ναυλακτος*, *Ναυλα*. Останнє засвідчене в одному ранньому написі з Пантікапея (КБН, 233). Пор. також кілька топонімів від цієї основи *Ναυλακτος* (місто в Корінфській затоці), *Ναυλια* (порт в Арголідській затоці), *Ναυλοδτος* (місто в Паннонії).

3. Невеликий фрагмент амфори III—IV ст. Знайдений там же, де й № 1, ДХІАЗ, інв. 102/36993.

Червоноглиняна амфора була покрита світлим ангобом. На плечуку — дпінто червоною фарбою. Перша буква, яка заходить в облом, значно більшого розміру, ніж це буває в іменах. Висота решти букв 1,3—2,5 см.

ΘΥΝΟΥ

Родовий відмінок від чоловічого імені *θυνοσ* вказує на приналежність амфори цій особі.

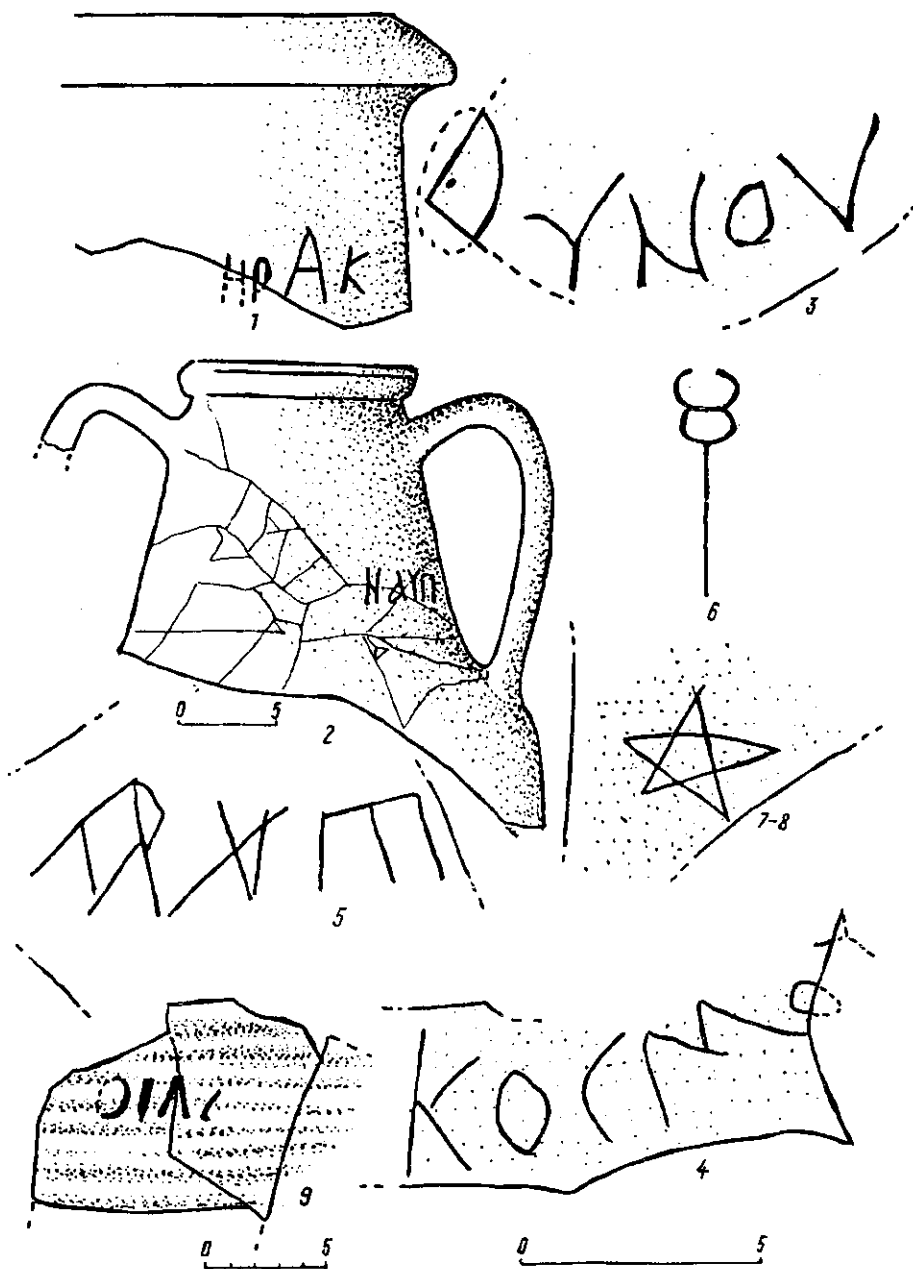

Рис. 1.

4. Фрагмент верхньої частини ребристої амфори пізньоримського або середньовічного часу. Знайдений в північному районі Херсонеса в 1949 р., приміщення 4, II шар, (розкопки Г. Д. Белова), ДХІАЗ, інв. 4/35993.

Напис, який справа заходить в облом, зроблено тонким вістря. Висота букв 0,8—3,3 см.

ΚΟΣΜΟΥ

Чоловіче ім'я ΚΟΣΜΟΥ стоїть, як і в № 3, в родовому відмінку.

5. Фрагмент амфори пізньоримського або, імовірно, ранньосередньовічного часу. Знайдений в 1959 р. в XXII кварталі Херсонеса в заповненні цистерни «Л» (розкопки Г. Д. Белова). Зберігається в Державному Ермітажі, інв. X. 1959. 56.

Напис глибоко прокреслений. Великі букви висотою 2,5—3,3 см попарно з'єднані в лігатурі: AP, XI, ПП (далі облом).

Читається чоловіче ім'я АХІПП / ОΣ або ОΥ).

6. Верхня частина амфори IV—III ст. до н. е. із збереженими ручками. В 1976 р. потрапила в Сімферопольський краєзнавчий музей із зруйнованого кургану в с. Ємельянівці Нижньогірського району. Інв. А-11725.

Вздовж горла червоною фарбою зроблена чітка прорисовка кадуцея висотою 5 см. Керикейон (*caduceus*) зустрічається на амфорних клеймах Фасоса і Родоса, а також Ольвії. Крім того, в Ольвії знайдено горло амфори із зображенням кадуцея, яке зроблено червоною фарбою, і ручка амфори, на якій, поруч з клеймом, після випалу прокреслений цей атрибут Гермеса². Можна також згадати світильник із Херсонеса, де зображений кадуцей і ріг достатку³, і плиту із Самофракії з греко-латинською білінгвою, де під написом зображений посох Меркурія як знак апотропея⁴.

На амфорних клеймах і малюнках зображення кадуцея, очевидно, було пов'язане з шануванням Гермеса як покровителя торгівлі, який допомагав купцям в їх справах і захищав у важких і небезпечних морських подорожах.

7—8. Фрагмент плеча червоноглиняної амфори, імовірно, херсонеського виробництва II ст. н. е. Знайдений в 1976 р. на Усть-Альмінському городищі там же, де й № 2. БіАМ, інв. 174.

Тонким вістрям прокреслена п'ятикутна зірка-пентограма. Вдруге таке графіто на амфорі II—III ст. було знайдено в цьому ж городищі в 1979 р.

Серед аналогій можна назвати графіто елліністичного часу з Пергаму⁵; черепок-амулет IV ст. до н. е. із Херсонеса з набором букв і малюнків, що включали і пентограму⁶; графіто з острова Березань⁷ і т. д. Як і більшість магічних знаків і символів, пентограма, відома ще в архаїчній Греції, зустрічається майже до епохи середньовіччя, зокрема на черепиці й інших херсонеських виробах⁸.

Цей астральний магічний знак, вирізаний на амфорах із Усть-Альмінського городища й інших пам'яток, правив за апотропей, оберег, символ здоров'я і добробуту. В більш широкому розумінні він пов'язаний з поширенням в перші століття нашої ери астрономічних вчень, вірою у вплив небесних світил на долю світу, а в цілому і на долю окремої людини, визначену ще при народженні тривалість її життя.

9. Фрагмент червоноглиняної амфори херсонеського виробництва II—III ст. н. е. Знайдений в 1981 р. на Усть-Альмінському городищі (розкопки Т. М. Висотської). БіАМ, інв. 114.

На горлі однорядкове діпінто, червоною фарбою (вище облом). Висота букв 2,5 см.

OIN

Тут читається скорочення слова *οἶνος* (вино). Слід відзначити, що це слово на амфорах як термін місткості зустрічається рідко, оскільки греки розрізняли багато сортів вина і називали їх за місцем виготовлення, смаком, кольором і міцністю за допомогою субстантивізованих прикметників (пор. сучасне бургундське, шампанське, кахетинське і т. д.).

10. Фрагмент верхньої частини світлоглиняної амфори I—II ст. н. е. Знайдений в 1965 р. в Херсонесі в районі 25 куртини, біля Карантинної бухти (розкопки І. О. Антонової). ДХІАЗ, інв. 183/36.677.

На горлі стовпцевий напис в три ряди. Висота букв збільшується зверху вниз: 0,7; 1,5; 2,5 см. А і Е мають курсивну форму (рис. 2).

Α Π ΕΥΚ

Поєднання букв Α і Π в двох перших рядках часто зустрічається на вузькогорлих амфорах невеликого розміру із різних античних центрів. Одна із букв могла означати ціну або місткість амфори, а нижній напис — назву вмісту або ім'я купця. В зв'язку з цим букву Π можна розшифрувати за акрофонічною системою як цифру 5 для позначення ціни в 5 драхм або об'єму, наприклад, в 5 хойників — 5,5 л (ціла амфора № 32 того ж типу вміщує близько 4,5 л).

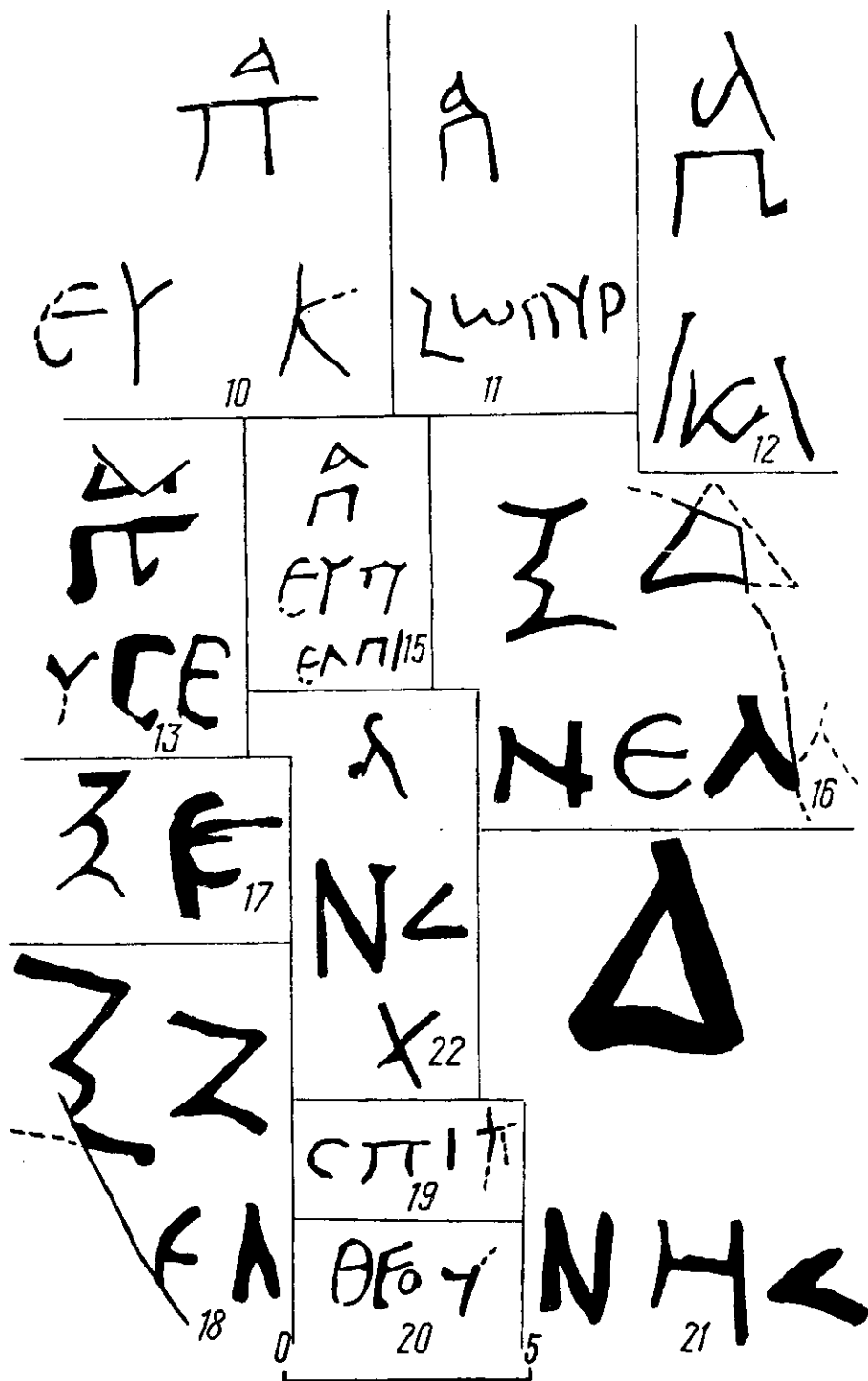

Рис. 2.

Абревіація ЕУК дає два варіанти прочитання: ім'я *Ευκράτης*, *Ευκράτιδης* та ін., або швидше слово *ευκρατος* (*oivos*) — не дуже міцне, змішане вино. Таке вино згадують Арістотель (*Aristot. Problemata*, 3, 18), Поллукс (*Pollux, Onomasticon*, 6, 23) та інші стародавні автори.

Маленька буква *a* в першому рядку поки що не піддається переконливому тлумаченню. На думку М. Ленг⁹, одиничні букви *A*, *G*, *A* на амфорах класичного часу могли означати якість (сорт) вина. Не виключено, що таке ж значення вони мали і на амфорах перших століть н. е., хоч на всіх відомих нам екземплярах стоїть тільки буква *A*.

11. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої амфори I—II ст. н. е. Знайдений там же. ДХІАЗ. Інв. 267/36677.

На горлі трирядний напис, недбало виконаний червоною фарбою. Висота букв 0,7—1,3 см. Перша буква в третьому рядку більша за решту літер, що часто трапляється в написах імен. Омега курсивної форми, на *Π* немає верхньої горизонталі.

Α
Π
ΖΩΠΥΡ

Π, як і в № 10, означає, напевно, ціну або об'єм амфори, нижче стоїть чоловіче ім'я *Zωπιευος*. Воно відоме в Херсонесі і інших містах Причорномор'я⁴⁰. На території материкової Греції воно особливо часто зустрічається в Беотії і там його носили як вільні, так і раби¹¹.

12. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої білоглиняної амфори IV ст. н. е. Знайдений там же, де й № 1. ДХІАЗ, інв. 77/36993.

На горлі червоною фарбою прорисовано трирядний напис. Висота букв 0,7—3 см.

Α
Π
ΙΚΙ

Прочитання перших рядків аналогічне попереднім. В нижньому рядку абревіація чоловічого імені *Κικιος* або *Κικιλιος*.

13. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої світлоглиняної амфори IV ст. н. е. Знайдений в 1977 р. в Херсонесі на території чотириапсидного храму, в засипці під мозаїчною підлогою (розкопки В. О. Кутайсова). ДХІАЗ, інв. 80/36967.

Червоною фарбою на горлі прорисований трирядний напис, частина якого пошкоджена і відбита. Висота букв 1,5—2 см. Вони мають форми, близькі до курсивних.

Α
Π
ΥΣΕ

В третьому рядку можна доповнити чоловіче ім'я *Ευτεβης* або *Ευσεβιος*.

14. Фрагмент вузькогорлої світлоглиняної амфори IV ст. н. е. Знайдений в 1977 р. там же, де й № 13. ДХІАЗ, інв. 80/36967.

Від напису червоною фарбою збереглися лише перші два рядки, в яких можна розрізнити букви *A* і *Π*.

15. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої світлоглиняної амфори IV ст. н. е. Знайдений в 1983 р. під час розкопок могильника в с. Червоний Мак (керівник розкопок І. І. Лобода). БіІАМ, інв. 165.

На горлі червоною фарбою виконано напис в чотири рядки. Висота букв 0,6—1,3 см. *E* — без нижньої горизонталі, верхня розвилка має форму круглої дужки, тричі повторене *Π* кожного разу різного обрису.

Α
Π
ΕΥΠ
ΕΛΠ Ι

Оскільки після вказаних ціни чи об'єму розміщено не один, як завжди, а два рядки, то в них можна припустити назву продукта та ім'я (або ім'я, наприклад, Евполід і Патронімік).

Ці абревіації ми читаємо так:

ευπ (ετης) (οινος)
Ελλι (ικος або ικον).

Легке (вино).

(Амфора) Елпініка.

Сполучення букви *A* і *Π* в перших рядках зустрічаються також на амфорах IV ст. н. е. із Фанагорії¹².

16. Фрагмент горла червоноглиняної амфори, вкритої світлим ангобом III—IV ст. н. е. Знайдений в 1978 р. там же, де й № 1. ДХІАЗ, інв. 1/36993 (розкопки В. О. Кутайсова).

Збереглась частина дворядного напису червоною фарбою, який справа заходить в облом. Висота букв 1,7—2,5 см.

ΞΔ
NEM

Поєднання двох приголосних ΞΔ слід віднести до цифрових позначок, але не за акрофонічною системою, як на попередніх амфорах, а за алфавітною (= 64).

Відповідно до великих розмірів амфор цього типу і переконливих аналогій з інших районів античного світу тут можна визначити об'єм, виражений в секстаріях.

Секстарій (*sextarius*) — шоста частина конгя (звідси і його назва) = 0,574 л. Отже, 64 секстарії дорівнюють 34,2 л.

В другому рядку може бути доповнене чоловіче ім'я Νεμ (*ε ιος*).

17. Фрагмент горла червоноглиняної амфори. Знайдений там же, де й № 16, ДХІАЗ, інв. 16/36993.

На горлі червоною фарбою написано дві літери висотою 2,5 см.

ΞΕ

Напис вказує на об'єм, який дорівнює 65 секстаріям (37,7 л), під ним облом, де могло стояти ім'я торговця.

18. Фрагмент горла червоноглиняної амфори із збереженим краєм. Знайдений там же. ДХІАЗ, інв. 16/36993.

Напис виконаний червоною фарбою, частково відбитий; в другому рядку читаються дві букви, які зліва і знизу пошкоджені обломом.

ΞΖ
ΞΛ

ΞΖ = 67 секстаріїв (35,3 л). В другому рядку можна доповнити чоловіче ім'я Дельф та ін.

19. Фрагмент верхньої частини вузькогорлої світоглиняної амфори IV ст. н. е. Знайдений там же. ДХІАЗ, інв. 101/36993. На горлі збереглися рештки зробленого червоною фарбою напису, який справа заходить в облом. Висота букв 1,7—1,8 см.

ΣΠΤ

Можна доповнити чоловічі імена: Σπιτ[αμεντς — αητςαμας]. Над ім'ям, напевно, було ще два рядки з буквами *A* і *Π*, як і на інших амфорах цього типу.

20. Фрагмент вузькогорлої світлоглиняної амфори із збереженим вінцем і залишками ручок. Знайдений там же. ДХІАЗ, інв. 101/36993.

У верхній частині горла між ручками червоною фарбою зроблено напис. Висота букв 1—1,5 см.

ΘΕΟΥ

Повністю, без скорочень, читається слово *θεου* (бога). Аналогічних написів на амфорах ми не зустрічали. За змістом такий *Gen. poss.* вказує на приналежність амфори богу, можливо, принесеної в якийсь храм з дарованим вином, маслом та ін.

21. Фрагмент верхньої частини червоноглиняної великої амфори III—IV ст. н. е., покритої світлим ангобом, можливо, херсонеського виробництва. Знайдений в Херсонесі при розкопках К. К. Косцюшко-Валюжиніча (точні дані про час і умови знахідки не збереглися). ДХІАЗ, інв. 31489.

Горло широке, його діаметр 14 см, внаслідок цього амфору могли використовувати для рідких, сипучих та інших продуктів.

На горлі розміщені два написи червоною фарбою: зверху товстою лінією намальована велика дельта висотою 4,5 см, нижче — букви висотою 2,3 см і невеликий значок, схожий на грецьку букву Λ.

Δ
NH<

НН = 58 секстаріїв (32 л). Буква Δ могла означати ціну в 10 драхм (або денаріїв).

Залишається неясним призначення значка в другому рядку, який зустрічається на ряді амфор після цифрового позначення секстаріїв. Схоже написання має сигма на деяких червонолакових посудинах перших століть н. е. із Херсонеса і його околиць (ДХІАЗ, інв. 243/35727; Держ. Ермітаж, інв. Х.1952.233 і ін.)¹³. Це дозволяє зробити припущення, що значок на амфорах міг бути аббревіацією латинського слова *sextarius*, оскільки і самі цифри за римською системою об'єму передавались тут грецькими буквами.

22. Фрагмент червоноглиняної амфори, покритої світлим ангобом. Знайдений в 1968 р. В. В. Борисовою в Херсонесі, в районі римської цитаделі, прим. К., шар ІV, разом з матеріалами перших століть нашої ери. ДХІАЗ, інв. 138/36713.

Трирядний напис намальовано червоною фарбою. Висота букв 1,8—2,5 см.

Λ
N<
X

N = 50 секстаріїв (27,5 л). Про сусідній знак див. № 21. Аббревіація Λ не піддається розшифровці. В останньому рядку в здогадній формі можна припустити назву відомого сорту вина — *χτος* (*otvos*) (хіоське) або чоловіче ім'я: Хрест, Хрестіон і ін. Була також висловлена думка, що букву X використовували на посудинах як знак власника (так само як «хрестик») або для позначення ціни = денарію¹⁴. Схожий знак досить часто зустрічається на денцях червонолакових посудин із Херсонеса, де, можливо, він також служив простою міткою власника.

23. Амфора склесна з кількох фрагментів. Знайдена в 1983 р. на Усть-Альмінському городищі, розкоп 1, яма 109, разом з матеріалами II ст. н. е. (розкопки Т. М. Висотської). БІАМ, інв. 134. Висота 96 см, діаметр горла 12 см (рис. 3).

На горлі червоною фарбою зроблено дворядний напис. Висота букв 2,4—4,8 см.

ΝΔ<
Α

ΝΔ = 54 секстарії (29,7 л). Велике Α часто зустрічалось на амфорах і піфосах Херсонеса і його хори і нами було висловлене припущення, що воно могло бути аббревіацією слова ΑΜΠΕΛΙΝΟΣ (виноградне вино)¹⁵, хоч вище було вказано на більш поширений звичай називати певні сорти вина. Внаслідок цього тут також можна читати слово ΑΚΡΑΤΟΣ (чисте, не змішане вино). Крім того, широкое горло цієї амфори дозволяє припустити, що її вмістом могло бути і зерно — ΑΡΤΟΣ (частіше цей термін означає пшеницю). Таке ж значення могла мати і аббревіація ΑΡ, яка часто зустрічається на амфорах.

24. Верхня частина амфори. Знайдена в 1983 р. там же, де й № 23. БІАМ, інв. 128.

На горлі трирядний напис червоною фарбою. Висота букв 1,5—3,3 см.

Λ
ΝΔ
Α

ΝΔ = 54 секстарії (29,7 л).

Об'єм і вміст знайдених амфор № 23 і № 24 співпадають.

Напис ΝΔ (= 54 секстарії) є також на амфорі, знайдений в 1970 р. в с. Тіністому (розкопки М. Я. Чорефа). БІАМ, КП-6270/2.

25. Верхня частина амфори. Знайдена в 1983 р. там же. БІАМ, інв. 128.

На горлі дворядний напис червоною фарбою. Висота букв 2—2,7 см. Діаметр горла 9 см.

ΝΕ<
Λ

ΝΕ = 55 секстаріїв (30,25 л). Буква Λ в другому рядку може бути аб-

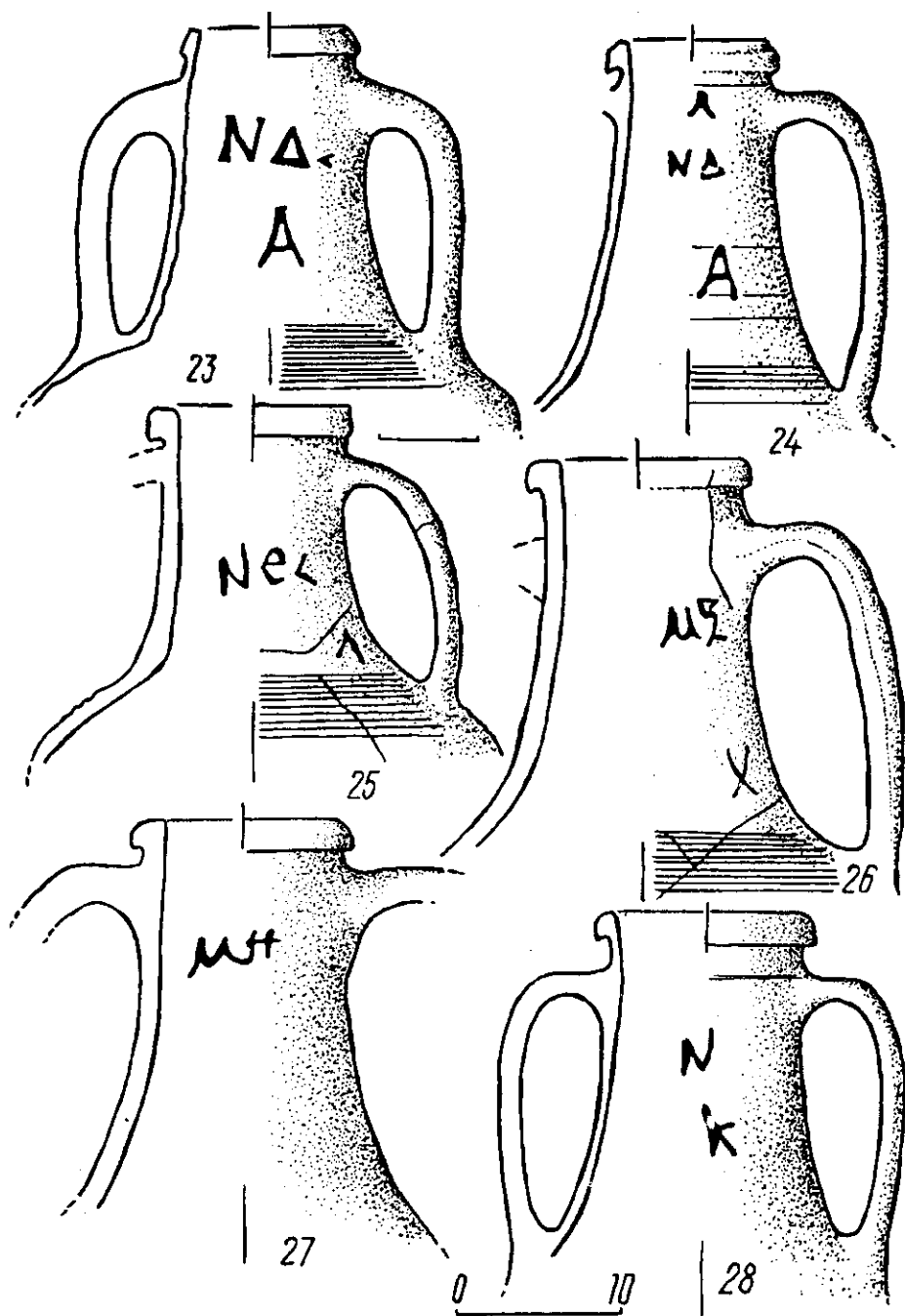

Рис. 3.

ревіацією імені або слова ΛΕΥΚΟΣ (біле вино), згадуваного Афінеєм (*Ath.*, 1, 32).

26. Верхня частина амфори. Знайдена в 1983 р. разом з попередніми номерами. БІАМ, інв. 132. Діаметр горла 9,6 см, висота букв близько 3 см.

На горлі червоною фарбою зроблено напис ΜΕ, значно нижче вирізана буква Χ. На другому боці горла прорисована літера, схожа на Φ.

ΜΕ = 47 секстаріїв (25,85 л). З приводу Χ див. № 22.

27. Фрагмент верхньої частини амфори. Знайдений в 1983 році там же. БІАМ, інв. 129.

На горлі червоною фарбою зроблено напис МН. Висота букв 2,4 см. Діаметр горла 10,5 см.

МН = 48 секстаріїв (26,4 л). Є також імена на Μη, але розташування прямо під вінцем і подібні написи на інших амфорах з того ж комплексу свідчать на користь цифрової позначки.

28. Верхня частина амфори. Знайдена в 1983 році там же. БІАМ, інв. 124.

На горлі червоною фарбою написані дві букви, розмішені одна під другою. Висота букв близько 3 см, діаметр горла 11,5 см.

Н
К

Н = 50 секстаріїв (27,5 л). Після позначки об'єму буква, вірогідніше всього, повинна була б означати вміст амфори. Велика буква К вирізана на амфорах і кришці піфоса в колекції Єваторійського музею і гіпотетично читалась нами як аббревіація слів: ΚΡΙΘΗ, ΚΡΙΘΙΝΟΣ, ΚΙΡΡΟΣ (ячмінь, пиво, біле вино)¹⁶. Сюди ж можна додати дві амфори пізньоримського часу із розкопок могильника біля радгоспу «Севастопольский» в 1954 р. з аналогічним діпінто червоною фарбою (зберігаються в ДХІАЗ), а також херсонеські амфори середньовічного часу¹⁷.

Про ячмінь і ячмінне вино типу браги або пива згадує Геродот (II, 17) і Ксенофонт (Анаб. IV, 5, 26).

29. Фрагмент амфори з написом на горлі червоною фарбою (рис. 4). Знайдений в 1937 році при розкопках Ж. П. Лисина в Камишовій затоці Севастополя з матеріалами римського часу. ДХІАЗ, інв. 35815/6. Діаметр горла 7,5 см, висота букв 1—2 см. Омега курсивної форми.

Πωλ
Κ

Πωλ — аббревіація чоловічого імені Πωλος, Πωλις, Πολίανος, Πολίανος і ін. (два останні з подвійним Λ відповідають римським іменам *Pollianus* і *Pollio*).

Велике Κ поряд з іменем, швидше всього, повинно було стосуватись вмісту амфори (див. № 28). Крім того, Κ зустрічається на амфорах різного об'єму і ваги і через це не підходить для їх позначення.

30. Фрагмент амфори з написом червоною фарбою. Знайдений в 1937 році там же, де й № 29. ДХІАЗ, інв. 35815/5.

171

Словник дає лише ім'я *Teukros*, очевидно, не грецького походження.

31. Ціла амфора, імовірно, самоського виробництва IV ст. до н. е. Знайдена в 1982 році в кургані № 9 біля с. Криловці Первомайського району в пограбованій скіфській могилі (розкопки В. О. Колотухіна). Вона могла потрапити до скіфів шляхом торгового обміну через найближчий грецький центр — Керкінітіду. Колекційний опис № 98 (рис. 5).

Висота амфори 47 см, діаметр горла 10 см. На тулубі чорною фарбою красиво виконана незвичайно велика монограма висотою 19 см. Над нею фарбою зроблена крапка, можливо, знак аббревіації.

ΘΞ

Ці букви можна вважати скороченням одного з численних складових теорфорних імен типу Теодор, Теофат, Теофіл та ін. Лігатура ΘΞ зустрічалась на чорнолакових посудинах Херсонеса V—III ст. до н. е. і в ряді випадків, очевидно, являла собою присвяту божеству¹⁸. Незвичайний характер напису (розмір, лігатура, чорна фарба) дозволяють зробити припущення, що спочатку ця амфора служила для піднесення якихось дарів богу, а вже пізніше, разом з іншими товарами, потрапила до Скіфії.

32. Ціла амфора невеликого розміру. Знайдена в 1984 р. під час розкопок могильника в с. Дружне О. І. Айбабіним, в склепі № 1 (напевно, аланському) з матеріалами IV—II ст. н. е. Аналогічна вузькогорла білоглиняна амфора з профільованими ручками і рифленням на тулові була знайдена в Чорноріченському могильнику і за добре датованими комплексами може бути віднесена до IV ст. н. е.¹⁹

Висота амфори 57,5 см, діаметр горла 4 см, місткість близько 4,5 л.

На горлі червоною фарбою зроблено дворядний напис. Висота букв 2—2,5 см.

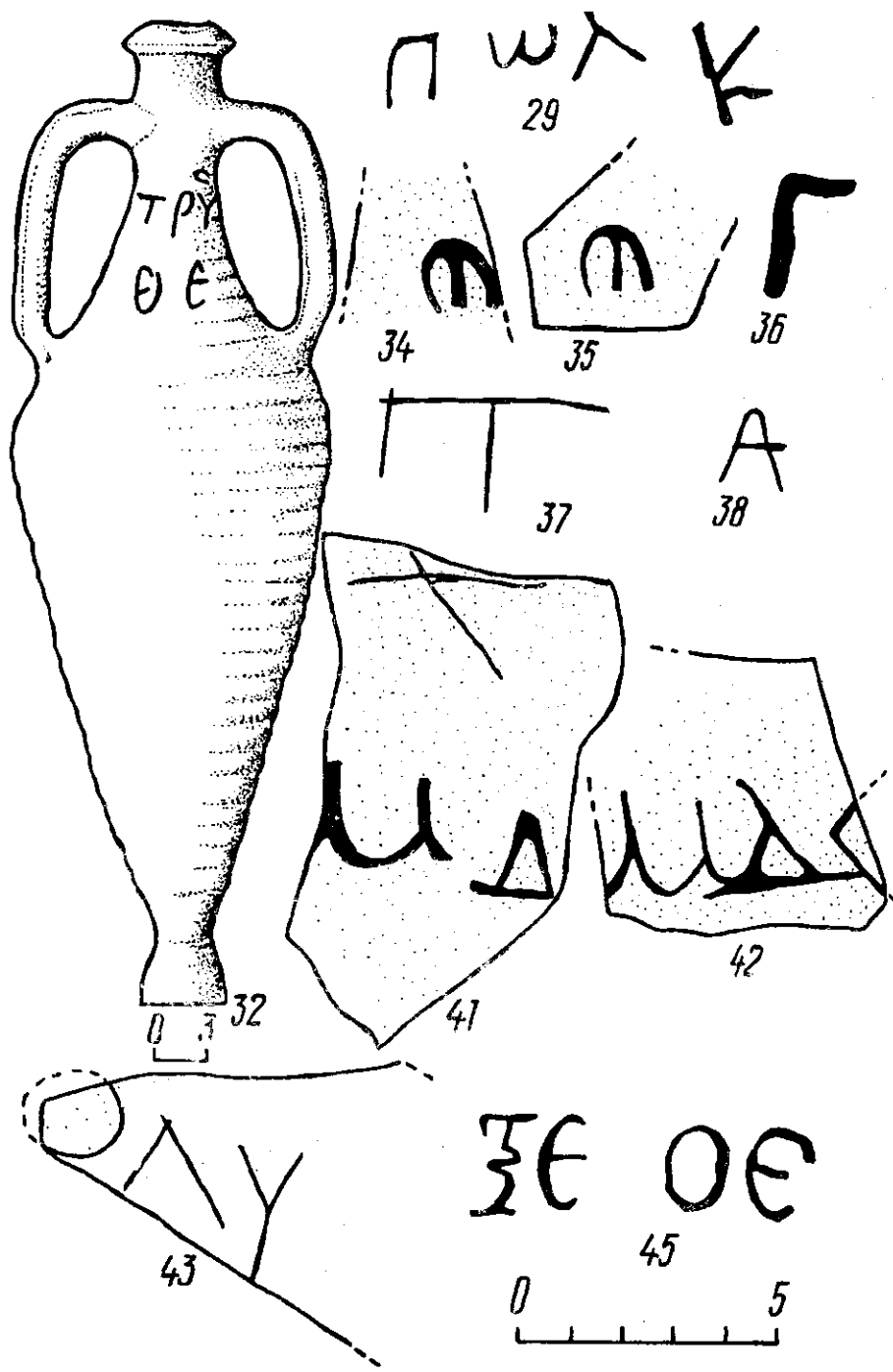

Рис. 4.

ΤΡΥ
ΘΕ

Над буквою Υ і в кінці першого рядка зроблені невеликі позначки тією ж фарбою, можливо, для позначення абрєвіації.

Слово *τρύξ*, *τρύγος* означало «молоде вино», «відстій вина». Пор. також терміни: *τρύγας* (каламутне вино, з осадом) і *τρύγδες* (відстій вина).

Про значення ΘΕ див. № 31, однак слід відзначити, що в храм, як прави-

ло, приносили первинки молодого вина. Таким чином, № 31 і № 32, незважаючи на великий хронологічний розрив, в чомусь схожі між собою: обидві спочатку призначались, швидше за все, для підношення богу, а потім потрапили в середовище місцевих племен — скіфів і аланів.

33. Фрагмент стінки амфори перших століть н. е. знайдений в 1965 р. в Херсонесі там же, де й № 10. ДХІАЗ, інв. 256/36677.

На плечі прокреслені дві букви висотою 1,1 см.

ΘΕ

Оскільки на амфорі один напис, то його з однаковою впевненістю можна вважати абрєвіацією теофорного імені чи слова ΩΕΘΣ (бог) в родовому або давальному відмінку. Пор. № 20. Фрагмент з аналогічним написом — діпінто ІІ—ІІІ ст. н. е. був знайдений на городищі Усть-Альма в 1979 р.

34. Фрагмент горла світлоглиняної вузькогорлої амфори І — початку ІІ ст. н. е. Знайдений в 1983 р. на Усть-Альмінському городищі, там же, де й № 23. БІАМ, інв. 105.

Червоною фарбою виконана буква *Ε* висотою 1,6 см. Вона має курсивну форму і розташована боком.

Така абрєвіація давно розшифрована як ΕΛΑΙΟΝ (маслинова олія). Цікаво відзначити, що, крім маслинової олії, необхідної для харчування і освітлення, із грецьких міст Малої Азії в Північне Причорномор'я довозили також солоні маслини. Про це свідчить знайдена в 1862 р. біля м. Керчі амфора з двома написами червоною фарбою: монограмою *ΠΡ* (очевидно, абрєвіація імені: Прокл, Притан, Протогон та ін.) і словом ΕΛΑΙΑΙ (маслини)²⁰. Через це буква *Ε* на амфорах могла мати обидва значення.

35. Фрагмент горла амфори. Знайдений в 1983 р. на городищі Усть-Альма, розкоп. ІІ, кв. 8. БІАМ, інв. 126.

Червоною фарбою намальована велика буква *Ε* курсивної форми, розташована боком. Висота букви 1,3 см. Про значення цієї абрєвіації див. № 34. Аналогічне діпінто походить з амфори ІІІ ст. н. е., знайденої при розкопках могильника біля с. Танкового Бахчисарайського району в 1986 р. (керівник І. І. Вдовиченко).

36. Фрагмент горла амфори. Знайдений в 1983 р. там же, де й № 35. БІАМ, інв. 121.

Червоною фарбою прорисована велика буква *Γ* висотою 2,5 см. Така аб-

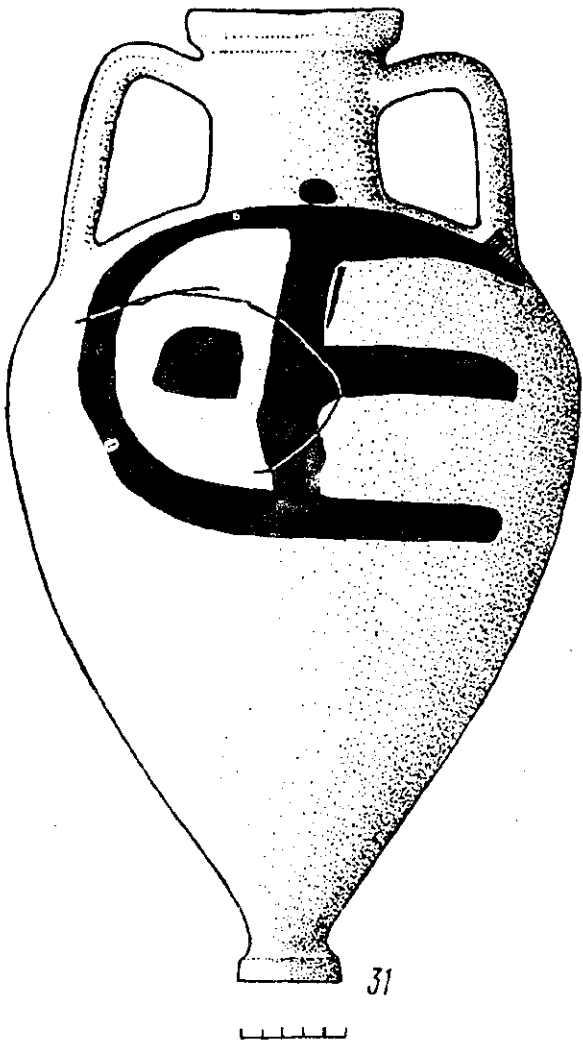

Рис. 5.

ревіація зустрічається на амфорах Боспору і хори Херсонеса і, можливо, читається як ΓΛΥΚΥΣ (солодке вино)²¹.

37. Фрагмент вінця амфори, імовірно, II ст. н. е. Знайдений в 1984 р. на городищі Усть-Альма, розкоп II, яма 121 (розкопки Т. М. Висотської). БІАМ, інв. 181.

Тонким вістрям продряпана велика буква *Π*, яка заходить в облом. Збереглась на висоту 2,4 см.

Буква *Π* могла означати ціну або об'єм амфори. Однак на всіх інших амфорах *Π* менших розмірів поєднується з іншими скороченнями, виконаними червоною фарбою (див. № 10—15). Внаслідок цього одичне велике *Π*, швидше всього, стосується вмісту амфори і його приблизно можна розшифрувати як ΠΥΡΟΣ (пшениця). Аналогічні графіті зустрічаються на амфорах перших століть н. е. із Херсонеса, що обґрунтовує висловлене припущення.

38. Фрагмент ручки світлоглиняної амфори, імовірно, I ст. н. е. Знайдений в 1984 р. на городищі Усть-Альма, розкоп 2, підземна споруда, БІАМ, інв. 147.

Упоперек ручки чітко прокреслена буква *Α* висотою 2 см. Про значення цієї букви на амфорах див. № 23. Досить незвичне місце для напису дозволяє також припустити абрєвіацію імені людини або бога.

39. Фрагмент горла червоноглиняної амфори II—III ст. н. е. із збереженим красм і однією ручкою. Знайдений в 1984 р. на городищі Усть-Альма, розкоп 3, яма 114 б. БІАМ, інв. 147.

На горлі червоною фарбою виконано напис, який заходить в облом. Висота букв 1 см.

ΘΕ

Ε має курсивну форму. Про значення цієї абрєвіації див. №№ 31—33.

40. Фрагмент стінки червоноглиняної амфори, імовірно, II ст. н. е. Знайдений в 1984 р. на городищі Усть-Альма, розкоп 3, кв. 7, БІАМ, інв. 137.

Червоною фарбою написані дві букви, висотою 3 см. Перша частково стерта і приблизно читається як *Κ*.

ΚΒ

ΚΒ = 22 секстарії (близько 12 л). Можливо, вище були інші написи, які потрапили в облом.

41. Фрагмент горла червоноглиняної амфори, покритий світлим ангобом, II—III ст. н. е. Знайдений в 1979 р. на городищі Усть-Альма. БІАМ, інв. 4.

Червоною фарбою нанесені букви висотою 1,5—2 см. *Μ* має курсивну форму.

ΜΔ

ΜΔ = 44 секстарії (24,20 л). Через облом інші можливі написи не збереглись.

42. Фрагмент горла аналогічної амфори. Знайдений в 1979 р. там же. БІАМ, інв. 82.

Червоною фарбою на горло нанесено дві букви і знак заввишки 1,8—2 см. Шриффт схожий.

ΜΔ

ΜΔ = 44 секстарії. Знак в кінці пор. з № 21 і ін.

43. Фрагмент горла аналогічної амфори. Знайдений в 1979 р. там же. БІАМ, інв. 69.

Зберігся один рядок напису, продряпаного великими буквами висотою 2—2,5 см. Зліва напис заходить в облом: ΟΛΥ.

Напевно, абрєвіація чоловічого імені, від якого зберігся кінець: (*Π*) ολυ(αίνας), (*Π*) ολυ(βος) та ін.

44. Ціла світлоглиняна амфора. Знайдена в 1979 р. в могилі 168 біля Усть-Альмінського городища. БІАМ, інв. 39.

На місці переходу від плеча до горла червоною фарбою виконано однорядковий напис. Висота букв 2,5—3 см. Остання буква заходить під ручку і ледь помітна:

ΑΛΕΘΥ

Тут читається абрєвіація чоловічого імені і патроніміка, що досить рідко зустрічається на амфорах.

Друге ім'я див. № 3.

45. Фрагмент амфори. Знайдений в 1977 р. на Усть-Альмінському городищі, в ямі № 54 з матеріалом II—III ст. н. е. БІАМ, інв. 88.

На горлі однорядковий напис червоною фарбою. Висота букв 1,5—2 см. *E* курсивної форми.

Ξ Ευασ ΟΕ

Читається аббревіація імені *Ξεων* або складового (Ксенокріт, Ксеноклід, Ксенофонт і ін.) і цифрова позначка: ΟΕ = 75 секстаріїв (41,25 л).

Розглянуті графіті й діпінті, в основному, знайдені в Херсонесі і на Усть-Альмінському городищі і датовані першим століттям н. е., дозволяють зробити деякі спостереження і висновки, перш за все з питань метрології. Поряд з акрофонічною системою, яка широко використовувалась для цифрових позначень на амфорах і піфосах в елліністичний період, на більшості амфор перших століть н. е. з'являються цифрові позначки за алфавітною системою. Їх аналіз, аналогії і співставлення з дослідними вимірами цілих амфор показують, що більшість з них означає місткість або об'єм посудини в римських одиницях — секстаріях.

Переконливе вирішення цього питання дали знахідки на території Румунії, де на групі амфор IV—V ст. н. е. зустрічається подвійне позначення: римськими цифрами (графіті) і грецькими буквами (діпінті), наприклад XXXXXIII і ΝΓ; обидва позначення дорівнюють 53 секстаріям²². Аналогічне тлумачення одержали написи діпінті на амфорах IV—VII ст. із болгарської фортеці Ятрус²³, цифрові позначки із Танаїса²⁴ і музею в Бонні, причому на амфорах із Бонна стоять тільки римські цифри²⁵.

Таким чином, наш матеріал дозволяє зробити важливий висновок про широкий ареал поширення римських мір об'єму як прояв ще однієї сфери римського впливу в Криму в галузі метрології (поряд із прагненням уніфікувати грошові і вагові одиниці). Вони проникають і на скіфське Усть-Альмінське городище і, навіть, в Неаполь Скіфський, віддалений від морських комунікацій (ця амфора ще не опублікована).

Схожі цифрові позначки (на відміну від території Румунії) зустрічаються в Криму вже в II—III ст., але тут поки що ніде не знайдено вказаного вище подвійного позначення (римськими цифрами і грецькими буквами) або тільки римськими цифрами. Очевидно, в цьому проявляється менший ступінь романізації порівняно з античними центрами на території Румунії і Німеччини. Римськими мірами об'єму користувались в Херсонесі, як і в інших регіонах, і в середньовічний період²⁶.

Напис на цій амфорі із Херсонесу середньовічного часу: ΝΗ = 57 секстаріїв (31 л), що відповідає її об'єму. Вивчення середньовічних амфор і виведення нових математичних формул дозволили вирахувати об'єм фрагментованих посудин²⁷.

Ми відзначали на деяких амфорах поставлений після грецьких букв-цифр значок (як правило, дещо менших розмірів) і приблизно визначили його як кутову форму сигми для позначення слова «секстарій». У всякому випадку співставлення написів на однакових амфорах: № 23 і 24 (на одній — ΝΔ, на другій — ΝΔ<), і № 41 та 42 (на одній — ΜΔ, на другій — ΜΔ<) показує, що цей значок не входив у цифрове позначення об'єму, а отже, міг служити для номінації самої міри. На застосування інших знаків вказує в своїй статті Б. Беттгер з приводу діпінті на амфорах із Ятруса²⁸. Це перекреслена косою рисою латинська буква *S*, поставлена перед цифрами для позначення секстарія, якщо в амфорі було зерно, і знак *Ω* на амфорах з вином. В Криму такі знаки часто ставили не тільки на амфорах, але й на денцях столового посуду перших століть н. е., в ньому, імовірно, правильніше вбачати не букву чи цифру, а просто позначку власника посудини. У всякому разі, на відомих нам посудинах із Криму (в тому числі і на вказаних двох амфорах), цей знак ніде не стояв поруч з іменем.

На амфорах зустрічається ряд грецьких імен, серед яких трапляються раритетні, не відзначені в антропонімії Криму і Північного Причорномор'я, що

можна пояснити належністю їх купцям, які приїздили сюди із різних регіонів античного світу.

Багато аббревіацій стосується вмісту амфор (як правило, їх виділяли значно більшими буквами, а для найбільш ходових товарів — часто скорочували до однієї букви). Як відомо з свідочств стародавніх авторів, головними статтями імпорту в Північному Причорномор'ї були маслинова олія і вино, причому Полібій (IV, 38, 5) називає не просто «вино», а «різного роду вино» (*παισ οινου γενοσ*), маючи на увазі різні його сорти. Це цілком відповідає переліку різних грецьких вин у Афінея, Поллукса та інших, які різнилися за місцем виготовлення, смаком, кольором і міцністю.

На амфорах № 34 і 35 стоїть буква *E*, аббревіація слова (маслинова олія). Аналогічні знахідки були в околиці Херсонеса²⁹.

На амфорі № 9 читається слово OIN(OΣ) (вино), на інших, очевидно, скорочена назва різних вин: не міцне (№ 10), легке (№ 15), біле (№ 25), молоде (№ 32), солодке (№ 36), не змішане (№ 23 і 24). До речі, тільки чисте, не змішане вино вживали для жертвоприношень.

Для того щоб надалі уточнити вміст амфор і піфосів, дуже важливо зразу після розкопок передавати їх для лабораторного аналізу, бо в порах стінок і на дні повинні зберегтися винокисле вапно від вина, білковий осад від олії, шар вуглекислого кальцію від води та ін. Так, наприклад, аналіз амфор № 23 і 24 допоміг би вирішити питання, який продукт в них зберігався (вино чи пшениця) і переконливо розшифрувати аббревіацію *A*, яка зустрічається на багатьох амфорах.

Інші аббревіації можна приблизно розшифрувати як хліб (№ 23, 24, 37) і ячмінь (№ 28 і 29). На двох амфорах (№ 7 і 8) прокреслений астральний магічний знак — пентаграма.

Невибагливі написи на амфорах заслуговують на більшу увагу дослідників, оскільки вони допоможуть вирішити ряд важливих питань господарської і торговельної діяльності античних міст і поселень, а також порушують деякі інші проблеми.

Примітки

¹ Пор. Шелов Д. Б. Личные имена на амфорах из Танаиса // НЭ.— 1978.— Вып. 12.— С. 47—55.

² Русаева А. С. О культе Гермеса в Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 124.

³ Лепер Р. Х. Дневники раскопок херсонесского некрополя // ХС.— 1927.— Вып. 2.— С. 213.— Рис. 6, 8.

⁴ Fraser P. M. Samothrace. The inscriptions on stone.— London, 1965.— N 63.

⁵ Excavations at Göslü Kule, Tarsus.— New Jersey, 1950.— N. 281.— Fig. 172.

⁶ Граффити античного Херсонеса.— К, 1978.— № 1745.

⁷ Яйленко В. П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ.— 1980.— № 2.— С. 93.— № 24.

⁸ Пятыева Н. В. Изображение пентаграммы как датирующий признак некоторых памятников Херсонеса // АДСВ.— 1973.— С. 215—220.

⁹ Lang M. Graffiti and dipinti // The Athenian Agora.— 1976.— Vol. 21.— P. 73.

¹⁰ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— № 169.

¹¹ Lauffer S. Inschriften aus Boiotien // Chiron.— 1976.— Band 6.— N 15.

¹² Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— Табл. ХLI, 104 и 104б.

¹³ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— К., 1984.— № 71.

¹⁴ Bakker L. und Galsterer-Kroll B. Graffiti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn.— Köln, 1975.— S. 51.

¹⁵ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— С. 18.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Романчу А. И. Граффити на средневековых амфорах из портового района Херсонеса // АДСВ.— 1983.— С. 67 сл.

¹⁸ Граффити античного Херсонеса.— № 912—922.

- ¹⁹ Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеимперского периода // СА.— 1984.— № 1.— С. 114.— Рис. 3, 28.
- ²⁰ Див. ОАК за 1862 р.— С. 28.
- ²¹ Зест И. Б. Указ. соч.— С. 11; Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— С. 18.
- ²² Radulescu A. V. Amfore cu inscriptii de la edificiul roman cu mosaic din Tontis // Pontice.— 1973.— Т. 6.— Р. 193—207; Popescu E. Inscriptiile grecesti si latine din secolele IV—XIII descoperite in Romania.— Bucuressti, 1976.— N 66; Соломоник Э. И. О методике изучения и принципах публикации античных граффити // ВДИ.— 1985.— № 3.— С. 91 і прим. 82.
- ²³ Böttger V. Dipinti aus Latrus // Klio.— 1981/2.— S. 511—525. На с. 514 автор вказує, що антично-римський секстарій (0,453 л) був дещо менший за римський (0,547 л).
- ²⁴ Беттгер В. Амфоры с надписями из Танаиса // СА.— 1981.— № 4.— С. 209.
- ²⁵ Bakker L. and Galsterer-Kroll B. Op. cit. S. 50.
- ²⁶ Романчук А. И. Указ. соч.— С. 69.— Рис. 4, 13 г.
- ²⁷ Барабанова О. О., Платонов С. Б. К методике изучения объемов средневековых амфор // АДСВ.— 1982.— С. 127—133.
- ²⁸ Böttger V. Op. cit.— S. 513.
- ²⁹ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— С. 18 і №№ 35, 146, 432.

Э. И. Соломоник

НАДПИСИ НА КРЫМСКИХ АМФОРАХ ПЕРВЫХ ВЕКОВ НАШЕЙ ЭРЫ

В статье рассмотрены граффити и дипинты на амфорах Крыма первых веков н. э. На многих из них имеются цифровые метки по алфавитной системе, которые обозначали объем сосудов в римских единицах — секстариях. Таким образом определяется еще одна область проникновения в Крым римской метрологии (наряду с денежными и весовыми единицами). Некоторые аббревиации можно отнести к обозначению содержимого амфор: оливкового масла, разных сортов вина (некрепкое, белое, сладкое и др.), хлеба и ячменя. На ряде амфор помещены имена их владельцев, а на других прочерчена пентаграмма — астральный магический знак-апотропей, считавшийся символом здоровья и благополучия.

E. I. Solomonik

INSCRIPTIONS OF CRIMEAN AMPHORAS OF THE FIRST CENTURIES A. D.

Graffiti and dipinti on amphoras of the first centuries A. D. found in the Crimea are discussed. Many of them have figures according to the alphabetic system which designate volume of the vessels in Roman units, *sestaria*. Thus one region more of penetration of the Roman metrology (parallel with monetary and weight units) to the Crimea is determined. Some abbreviations may be referred to designation of the content of amphoras: olive oil, various kinds of wine (not strong, white, sweet and so on), grain, barley. Some amphoras have inscribed names of their owners, other — a pentagram, i. e. an astral magic signapothropean, considered a symbol of health and prosperity.

Одержано 18.09.1991